

**BİR HİRİSTİYANLA - BİR MÜSLÜMANIN ARASINDA GEÇEN  
YAYIMLANMAMIŞ BİR TARTIŞMA RİSALESİ\*  
(BİR BİZANS İLÂHİYAT TARTIŞMASI - XV. YÜZYIL)**

**Yazan: A. ARGURIOU**

**Tercüme: Prof. Dr. Mehmet AYDIN\*\***

**Öz**

Tercümesini sunduğumuz tartışma risalesi (controverse), Anti-İslâmik bir reddiyedir. Bu reddiye, Bizans döneminin teolojik düşünce sistemini yansıtmaktadır. Bu risalenin yazarı, genelde bu alanda bilinen konuları tartışmaktadır. Ancak, yazarın bu konudaki değerlendirmeleri zayıftır. Risale yazarının XV. Yüzyılın bir Grek Keşişi olması ve G. Scholarios'dan sonra, Risalesini yazmış olması, ihtimal dâhilindedir. Yazarın, felsefi ve teolojik formasyonu bu alanda yetersiz görünmektedir. Bu yazının, orijinalite ve derinlik yönüyle, Bizans Anti-İslâmik edebiyatının rağbette olduğu bir dönemde yazıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bu Tartışma Risalesi (Controverse), bu reddiye edebiyatına yeni bir şey ilave etmemektedir.

Anahtar kelimeler: Tartışma Risalesi, Bizans ilâhiyatı, İslâmiyete Reddiye, Scholarios, Grek keşişi, patrioloji.

**An Unpublished Article Concerning a Dispute between a Christian and a  
Muslim (A Byzantine Theology Discussion - XV. Century)**

**Abstract**

The translated work is an anti-Islamic treatise, and reflects the theological thinking of the Byzantine time period. The author of the article discusses the known issues relating to this topic, though he does not contribute any new ideas of his own, and the arguments he makes are weak.

The work dates from the 15th century, and was likely written by a Greek Monk who was active some time after G. Scholarios (It may be the case that he was inspired by Scholarios' writings and thoughts). However, his theological and philosophical knowledge was insufficient in this field. Based on its character and the depth of its content, it is likely that the article was written during a period when Byzantine was concentrating on producing anti-Islamic literature. However, it contributes little of worth to this body of literature.

Keywords: A dispute article, Byzantine Theology, Anti-Islamic treatise, Scholarios, Greek Monk, Patrology.

---

\* Bu yazı, Revue des Sciences Religieuses'ün T.41(1967), 237-245. sayfalarında Fransızca olarak yayımlanmış olan çalışmanın tercümesidir.

\*\* Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi  
mhaydin942@gmail.com

## 1. Giriş

Vatikan Kütüphanesindeki bir yazmaya göre, bu yazı bir Grek Patriolojisindeki<sup>1</sup> bir tartışmanın (contorverse = dialexis) baş kısmı olarak, istinsah edilmiştir. Keşiş Euthymios'un, Tartışma (controverse)sının yayınına takip etmektedir. Bunun kompozisyon tarihi ise, XIII. Yüzyılın<sup>2</sup> ilk yarısına kadar çıkmaktadır. Athos'dağındaki Saint Denis Manastırının kütüphanesinin 268 codex'i, diğer yazmaların arasında şu iki bölümü ihtiva etmektedir: 166. bölüm (521a - 526a): Özel tartışma: **Muhammed üzerine efsanelerden bahseden ismâililerle (Müslümanlarla) nasıl konuşmak gerekir?** 167. bölüm, 526a - 540a: **Hiristiyanların vazgeçilmez imanları konusunda sorular-cevaplar şekli altında bir Hiristiyanla - bir ismaili (Müslüman) arasındaki tartışma"** XV. Yüzyıla ait olan bu yazma, özel bir yazı şekline sahip olup oldukça zor ve çok kullanılmayan bir yazı şekline sahiptir.

166. Bölümün muhtevası, meşhur 101. bölümün muhtevasından başka bir şey değildir. İlginç taraf, Saint-Jan Damascène'in (Yuhanna Dımışki) "İ'tizaller Kitabının (Du livre des Heresies), Patriologie Grecque, 94, 764 A7-733 A5 'le aynı olmasıdır. Burada dikkatimizi çeken taraf, metnin anlamlı bir başlık taşıması ve yazarından bahsetmemesidir<sup>3</sup>. Diğer yandan metnin durumu, Patriologie Greque'dekinden daha iyi durumdadır<sup>4</sup>.

167. Bölümün metni, Controverse'in metninin aynıdır. Onun başlangıcı, Patriologie Grecque'in 131, 37-40 sayfalarından istinsah edilmiştir. O da aynı başlığı taşımaktadır. İşte biz, büyük bir kısmı yayımlanmayan bu metni burada takdim etmek istiyoruz. Önce metnin kısa bir muhteva analizini vereceğiz. Sonra ise, aynı tür yazılara göre, bu metnin tarihlenmesine izin veren bir takım işaretlerde bulunacağız.

## 2. Tartışmanın Muhtevası

Yazmanın muhtevasını belli başlı altı konuya ayırabiliriz:

### I. İsa, Allah'ın kelimesi ve O'nun yaratılmamış ruhudur.

### II. İsa Tanrıdır ve Tanrının oğludur.

<sup>1</sup> PG 131,37-40 (Kilise Babaları Koleksiyonu)

<sup>2</sup> A.Th. Khoury, Les Theologiens Byzantins et İslam, Münster, 1966, vol. 1, p. 299. Fakat th. Khoury'nin, bu yazı üzerindeki edebi ve teolojik değerlendirmeleri bize biraz haksız görünmektedir.

<sup>3</sup> Bu metnin S. Jean Damascène'e aidiyeti, oldukça tartışmalıdır. Bak. F. Diekamp, Doctrina Patrum de Incarnatione, Münster-Westfalen, 1907, p. LXIX ss. A. ABEL, 1 chapitre C1 du Livre des Heresies de Jean Damascène: son Inauthenticité.dans Studia Islamica 19(1963)5-25.A.Th.Khoury, op.cit., I, 53-63. Biz bu metnin Damascène'e ait olduğuna inanmıyoruz ve bu metnin XIII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra kaleme alındığını tahmin ediyoruz.

<sup>4</sup> Metnin yazı geleneği konusunda bak: B. Kotter, Die Überheferung der "Pege Gnoseos" des Hl. Johannes Von Damaskos, Ettal, 1959, coll. Studia patristica, no 5, pp. 126-214.

**III. İsa hem mükemmel bir Tanrı hem de mükemmel insandır.**

**IV. Muhammed gerçek peygamber değildir.**

**V. İsa'nın çarmıhta ölmediği, ona benzeyen birinin öldüğü şeklindeki Müslüman doktrinin reddi.**

**VI. İsa'nın sadece bir peygamber olduğu şeklindeki Müslüman doktrinin reddi.**

**Birinci Konu:** Bu konu sorulu-cevaplı şekilde kısaca işlenmiştir. Orada, Hıristiyan, Tanrının yaratılmadığını, ruh ve akıldan uzak, yaratılmış bir ruh ve kelimedenden uzak olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Bu konuda, Muhammed tarafından formüle edilen Müslüman doktrini Tanrıya karşı bir küfür teşkil etmektedir (526a-527a)<sup>5</sup>.

**İkinci Konu:** Sorular-Cevaplarla sürdürülen bu konunun gelişimi içinde İsa'nın annesinin bakireliği ile ilgili konu, işlenmektedir. Meryem'in birinin desteği olmadan, hamile kalamayacağını ve bir çocuk doğurduktan sonra da bakireliğinin devam edemeyeceğini, bir kadından doğan bir çocuğun Tanrısal bir varlık ve Tanrının oğlu olamayacağını İslâmiyet ileri sürmektedir<sup>6</sup>. Aslında İslâmiyet tarafından ileri sürülen bu olağanüstü olaylar, Hıristiyanlara göre, doğan çocuğun bir Tanrısal varlık olduğunu ve Tanrının oğlu olduğunu ispat etmektedir. Oysa İslâmiyet, bir kadının rahminde, Tanrının olma ihtimalinin kabul edilemez olduğunu beyan etmektedir. İşte bir Müslüman ile bir Hıristiyan arasında bu konuda devam eden diyalog, bir Hıristiyan'a, bu konudaki, imanının delillerini açıklamaya zorlayan bir monoloğa dönüşmektedir: Buna göre tabiat düzenini ve tabiat kanunlarını değiştirmek, Allah için imkansız değildir. O, insanı bedenen kendi şeklinde ve benzerliğinde yaratmaya kadirdir. Sonra, onu kendi yaratığının rahmine de sokabilir. Bundan dolayı, O, "O'nu insanoğlu diye" çağırıştır. Bu durumda "O'na inanmaya hangi güçlük engel teşkil etmektedir?" Bu konuda bir Hıristiyan'ın Kitab-ı Mukaddes'ten delilleri de vardır: Ezekeil: 41/1-2; İşaya 7/14; Mezmurlar 110/1. Bu Hıristiyan imanını şöyle açıklamaktadır: Bütün Nebiler, güçlü bir şekilde "İsa'nın enkarnasyonunu, doğumunu, insanlığını, çarmıhını, dirilmesini, göğe yükselişini, kıyamet günündeki evrensel diriliş gününde dünyaya dönüşünü, ilân etmişlerdir. Hepsi, O'nu, Tanrı, Tanrının oğlu, Senyör, Kâinatın Hâkimi diye adlandırmışlar ve O'nu böyle takdim etmişlerdir (527a-527b).

<sup>5</sup> İsa, Allah'ın kelimesi ve Ruhudur: Kur'an, 4/169, 171; 3/40,49; 1/31; 19/17 ve 36; 42/52; 19/17; 21/91; 66/12. Kur'an kristolojisi konusunda daha fazla bilgi için bak: S.M. Zwemer, The Moslem Christ..., Edimbourg ve Londres, 1912; H. Michaut Jésus selon le Coran, Neuchatel, 1960; Burada çok bibliyografya görülecektir. İslâm'da ve Kur'an sonrası kristoloji için özellikle bak: M. Hayek, Le Christ dans l'islam, Paris, 1959. Kur'an kristolojisine karşı Bizans Polemiği için bak: A. Th. Khoury, op.cit. özellikle II. Cilt, pp: 184-207; Bu cildin sonunda, bu konuda birçok bibliyografya bulunmaktadır. Özellikle "Complements Bibliographiques" I ve III.

<sup>6</sup> Bakire olarak İsa'ya hamile kalma ve O'nun mucizevi doğumu için bak: Kur'an 3/43-47; 4/156, 169, 171; 19/16-22; 21/91; 66/12. Bir önceki dipnotlara da bakılabilir.

**Üçüncü Konu:** Müslüman ise, şöyle demektedir: Muhammed ve İslâm bilginleri daima, Tanrının bir kadının rahminde olamayacağını tebliğ etmişlerdir<sup>7</sup>. Bununla beraber o Müslüman, Hıristiyan muhatabına, siz Allah'ın kelimesinin ve O'nun ruhunun bir peygambere hamile kalan Meryem'e nüfuz ettiğini kabul ediyorsunuz diye cevap vermektedir<sup>8</sup>. Fakat Hıristiyana göre, Meryem'den doğan İsa, Baba ile aynı cevherdendir, aynı soluktandır ve Tanrı ile aynı tabiattandır. Sonuç olarak, O, yaratılmamıştır. Tanrıya benzemekte ve ona eşit olmaktadır. O, ilahi tabiatını Tanrıdan, beşeri tabiatını da Meryem'den almıştır. Matta, 1/20 ve Luka, 1/35). Kitab-ı Mukaddes'in, İsa'nın tam bir insan ve tam bir Tanrı olduğuna dair şahadetleri oldukça çoktur: (Mezmurlar, 72/2; Tekvin, 1/26). Kutsal-Ruhun yönlendirdiği çok sayıdaki putperest bilginler de, Meryem'in, İsa'nın doğumundan sonra da bakire kalacağını ve İsa'nın Tanrı olacağını önceden haber vermişlerdir. (Bazı Hıristiyanlar, hala Meryem'in İsa'yı doğurmadan öncede, doğurduktan sonrada bakire olduğuna inanmaktadırlar). Hâlbuki bir Hıristiyan, İsa ile ilgili Kutsal-Kitap ve Kutsal-Kitap dışı delilleri saymaya her zaman hazırdır. Fakat O'nun Müslüman muhatabı, rüzgârı tutmayan bir fileye benzemektedir (527-b-530a).

**Dördüncü Konu:** Hiç kimse Muhammed'in gelişini ne Kutsal Kitap'ta ne de başka yerde haber vermemiştir<sup>9</sup>. Muhammed, sapıklık içinde yaşayan bir halkla karşılaşmıştır. Karma-karışık mesajını derleyerek ve kaybolmuş geniş bir yolu takdim ederek, kendisini takip etmek isteyenleri karanlıklara sevk etmiştir. Müslüman, Hz. Peygamberin yolunu terk etmek mümkün değildir, dediği zaman, Hıristiyan, Muhammed'in bir peygamber olmadığını, çünkü O'nun kutsal kitaplarda haber verilmediğini söylemektedir. Üstelik Muhammed bir bilgin de değildir: O'nun öğrettiği sadece masallar, saçma şeyler, ahlak dışı şeyler ve abartmalardır. O'nun doktrini, istihzalar ve zevksizlikler ihtiva etmekte ve hiçbir akıllı insan onu kabul edememektedir. Hıristiyanlığı kabul etmek, muhataba, bu hayatın ve gelecek hayatın güzelliklerini sağlayacaktır. Muhammed'in yanlış, çok kötü, şeytani igvalarla dolu olan dininde ısrar etmek, O'nun boş şeylerini kabul etmek anlamına gelmektedir (528b-530a-b).

**Beşinci Konu:** Yazar, İsa'nın çarmıhta ölmediğini, ona benzetilen birinin çarmıhta öldüğünü iddia eden Müslüman doktrinine şiddetle hücum

<sup>7</sup> Muhammed ve İslam ilahiyatına göre bu, Tanrının hamilelikten münezzehe olduğunun mantıklı bir sonucudur. Kur'an'da, Hıristiyanlara karşı Muhammed, İsa'nın gerçek tabiatının ve peygamberliğinin ve İncil'i tahrif edenler olduklarının savunucusu olarak takdim edilmektedir. Bu konuda bak: A. Argyriou, Remarques Sur Quelques Aspects Théologiques de la Conception Coranique de l'Histoire, Strasbourg, 1962 (Thèse dactylographiée) p. 69-77, 89-90 ve 105-106.

<sup>8</sup> 4 ve 5. notlara bakılmalıdır.

<sup>9</sup> Kur'anın, 61/6 Ayetinde Hz. Muhammed'in geleceğinin İsa tarafından haber verildiği belirtilmektedir. Bu konuda Müslümanlar, Kitab-ı Mukaddesten birçok delil getirmektedirler. Ancak, Hıristiyanlar, bunları reddetmektedirler. Bu metinler ve yorumları için bak: A.Argyriou,op.cit.p.92-95. Hıristiyanlar için Hz. Muhammed, İsa düşmanıdır ve düzensizliği getirendir. Bak:Complements Bibliographiques, X.

etmektedir<sup>10</sup>. Kur'an doktrini yanlış anlaşıldığı için, İsa'nın gerçek bir insan olduğu ve onun bir gölge ve silüet olmadığı ispata çalışılıyor. Önce, kutsal-kitap şahadetleri, sonra, birçok hadise, açıkça İsa'nın insanî bir varlık olduğunu ispat etmektedir. Oysa o Hıristiyana göre, peygamberlerin haber verdiği insan olan "**Tanrının oğludur**". Yazar bilerek, nebilerin şahadetlerine, İsa'nın mucizelerine ve Nebilerin O'nun hayatına dair önceden haber verdiği olaylara geliyor ve şu sonuca varıyor: Birçok peygamberler, O'nun doğumu, hayatı, mucizeleri, çarmıhı, kehanetleri, vaazları ile ilgili vaazları, haber vermektedirler. Bütün bunlar, Allah'ın her şeye kadir olduğunu, Baba'nın oğlunu, gökten indirdiğini Tanrı annesi Meryem'den doğduğunu ve bize tam bir Tanrı ve Tam bir insan olarak gösterdiğini, böylece, kurtuluş planını tamamladığını ispat etmektedir (530b-538a).

**Altıncı Konu:** Bu son kısım, İsa'nın sadece bir peygamber olduğu şeklindeki Müslüman doktrininin reddini ihtiva etmektedir<sup>11</sup>. Yazar, bu konuda İsa'nın, bütün peygamberlerden üstün olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Bu ise Hıristiyan için normal görünmektedir. Çünkü Kitab-ı Mukaddes, hiçbir peygamber konusunda İsa kadar açık şahadet içermemektedir. İsa'da bütün peygamberlikler tamamlanmıştır. Ne O'nun gökten inşi, ne O'nun bakireden doğuşu, ne öğretisi, ne mucizeleri, ne şekil değiştirmesi (transfiguration), ne çarmıhı, ne dirilmesi ne de göğe yükselmesi, hiçbir peygamberin hayatında görülmez. Buna benzer bir takım olağanüstü olayların Samuel ve Vaftizci - Yahya'ya da vuku bulduğunu görüyoruz. **Fakat bu olayların "hululun (Allahın İsa'ya girmesi) ön habercisi olmaktan başka değerleri yoktur."** Ayrıca bilinmektedir ki, Şeriat ve Peygamberler, Vaftizci-Yahya ile son bulmuştur. Bunun için, İsa'nın talebeleri tarafından icra edilen mucizeler, onları gönderenin tanrısal gücünün delilleridir (538a-540a).

Bu belli başlı ana konuların yanında, yazar, başka konulara da yer vermektedir. Bu konular şunlardır: Teslisin üç unsuru arasındaki ilişkilerin eşitliği (529a-b); İsa'nın günahattan uzak, insanî tabiatı (531a); bütün bakireleri, İsa'nın doğumuna mani olmak için şeytanın, igvaya düşürmesi (533a); yine bu yazmada (533b), İsa'nın annesine söylenen Syméon'un sözlerinin yorumu yer almaktadır.

## 2. Yazma'nın Tarihi ve Değeri

Aslında "Tartışma=Controverse" başlığı yanıltıcı bir başlıktır. Patriologie Grecque'den birkaç satır okunduğunda, sorulu-cevaplı şekliyle tartışmanın belli bir edebî ve teolojik kaliteye sahip olduğuna inanılmaktadır. Hâlbuki öyle değildir. Sorular-cevaplar, birkaç satırın (526b) ucuna bırakılmıştır. Hitabet

<sup>10</sup> Kur'an'a göre, Kur'an kristologisi için bak: Kur'an, 3/54-55; 4/155-158; 61/14; 5/117.

<sup>11</sup> İsa, beşeri bir varlıktır. Allah'ın seçilmişidir. Kutsal-Ruhun yardımındır. Mesih'dir. İsrail halkına gönderilmiştir. Havaridir, peygamberdir. Allah'ın kuludur. Kur'an, 19/31; 3/43-45, 49-56, 59-62; 33/7; 61/6; 43/57-59; 4/156, 169, 170; 5/46-47,7-6, 79, 110-116; 13/31; 57/72.

şeklinde öyle bir müdafaa yapılmıştır ki, neticede Müslüman muhatap, sadece, iki defa müdahale edebilmiştir (527b ve 530a)<sup>12</sup>. Bu hitabet stili oldukça kötüdür ve eserin yazarı olan Grek Keşişi'nin teolojik zihniyetine de ihanet etmektedir. Metin, düşük cümlelerle ve çok kötü bir dille yazılmıştır. Edebi yönden, Tartışma = Controverse, benzerleriyle mukayese edilince, dil yönünden ve şekil yönünden hiçbir avantaja sahip görülmemektedir<sup>13</sup>.

Bu yazının muhtevası kadar, başlığı da yanıltıcıdır. O, bizi, İsa'nın Tanrısallığı, Allah'ın yaratılmamış kelimesi olduğu, Tanrının insan olan oğlu olduğu problemlerini işleyen Kristolojik bir problemin karşısına çıkarmaktadır. Muhammed'in peygamberliğinin reddini (528b ve 530ab) hedef almakta bu sahte ve şeytani peygamberin karşısında İsa'nın büyüklüğünü ispata çalışmaktadır. Diğer yandan, Hıristiyan Teslis doktrininin açıklaması (İznik ve Kadıköy konsillerinin kullandığı terimlerin yeniden ele alınması), doğrudan İslâmiyeti ilgilendirmektedir (529ab). Bu durumda bu risalenin, Hıristiyanlığın olmazsa olmaz imanını tarafından islâma sorulan soruların bütünüdür tartışıldığı bir risale olduğu söylenemez<sup>14</sup>.

Tartışma Risalesi "**Controverse**", Gennadios Scholarios'ın<sup>15</sup> soruları ve cevapları, konuların seçimi ile benzerlik taşımaktadır. Fakat risale yazarının Kristolojik problemleri ele alışı, Patrik Gennadios'un felsefi ve teolojik derinliğinin olmadığı görülmektedir. Bununla beraber, konuların seçiminde çok isabetli davranıldığını belirtebiliriz. Yazar, iki Din arasındaki "temel ihtilaf konularını" teşkil eden problemlere dokunuyor ve Kur'an konusunda iyi bir bilgiye sahip olduğunu gösteriyor<sup>16</sup>.

Joseph Bryennios'un Tartışması (Controverse) ise, Kristoloji problemlerinin tartışması ile sınırlı kalmaktadır. Ancak ikisinin de bu konudaki kaygıları aynı değildir. Bryennios, Kur'an'ın Kristolojisi ile az ilgilenmektedir. Buna rağmen

<sup>12</sup> Metnin yazarı, Patriologie Grecque'de buna işaret etmiştir.

<sup>13</sup> Mesela, Theodore Abû Carra'nın Dialogues'larına, 8, 9, 19-27, 32, 34-37, 42 (P.G. 97) Jean-Damase'ne'ye atfedilen Dialogues'lara bak: (P.G. 94. 1585-1596, 1596-1597); la Controverse du Moine Euthyme (PG. 131. 20-37); Samanas de Gaza'ya atfedilen Dialogues'lar PG 120, 821-832); S. Gregoire Palamas'ın, Keşiş David Disypate'ya Mektubu (Bulletin de la Soc. Hist et Ethnol, Athenes 3 (1889), 227-237; Les "Entretiens" de Manuel II Paleologue (Ed. E. TRapp, Wien, 1966); "la Gontroverse" de Joseph Bryennios (voir Notre edition critique actuellement sous pres); "Les Questions et Réponses Sur la Divinité de Notre Seigneur J. Christes de Gennadios Scholocrios (Oeuvres Complètes), III, 458-476); Le "Dialogue" apocryphe attribué a' ce meme auteur (PG 160, 320-332); la "Controverse avec le Sultan Mehmet II" de G. Amoeroutzes (Seule Sa traduction latine nous a etè conservée. Bak: Codex Latins No: 3395 de la Bible Nat. de Paris); la "Contorverse" avec un docteur Turc" de p. Nikoussios (Bull. de la Soc. Histoire et Ethnol. Athenes, 3(1889), 238-273.

<sup>14</sup> Keşiş Euthyme'in Controverse'i, oldukça çok problemi içine almaktadır. Yine II. Maniuel'in, Entretiens'i oldukça uzundur.

<sup>15</sup> Burada Scholarios'un, pağanist bilginlerin delillerine, aynı terimlerle karşılık verdiğini belirtmemiz gerekmektedir.

<sup>16</sup> Scholarios'un eseri, Patrikle-Türk büyüklerinin arasındaki tartışmaları ortaya koymaktadır. Hâlbuki bu tartışma (Controverse) risalesi, bir kurgu edebiyatının ürünüdür.

yazarımız, oldukça büyük problemlerle meşgul olmaktadır. O, daha çok İsa'nın kefareti konusu üzerinde durmuş ve bu konuda dikkat çekici şeyler söylemiştir. Ancak, **İsa'nın Tanrısallığından**, hiç söz edilmemiştir. İsa'nın kefareti, İsa'nın hayatının anlamı, Bryennios'un, Scholarios'un ve Tartışma (Controverse)'nin yazarının yaşadığı dönemin belli başlı, temel tartışma konularını teşkil etmektedir. Bu durumda, onun çağında ilahiyatçıların vicdanlarını sızlatan bu tür sorulara, bu tartışma risalesinin yazarının, duyarsız kalması, nasıl açıklanabilir? Bu durumda onun, geniş kapsamlı bir ilahiyatçı olmadığı şeklinde bir şey söylenebilir.

Tartışma (Controverse) risalesinin yazarı tarafından ele alınan bütün problemleri, ne seçiminde ne de formüleştirmesinde, hiçbir orijinallik bulunmamaktadır<sup>17</sup>. Aksine, muzafferane duygularla harekete den bir keşişin kaleminde, bu problemler, teolojik derinliklerini, edebî güzelliklerini, diğer yazarlarda görülen kalitelerini göstermemektedir. Bu durumda Tartışma (controverse) risalesinin bir polemik mi yoksa bir savunma risalesimi olup olmadığı düşünülebilir. Burada daha çok, basit bir derleme söz konusudur. Çünkü yazar, kendi tezleri doğrultusunda olan Kitab-ı Mukaddes delillerini sıralamakla ve diğer yazarlarda kolayca bulabileceğimiz<sup>18</sup> şeylerle yetinmektedir. Bunlar, özellikle Jean Cantacuzene'nin (PG. 154, 372-584) dört savunmasında (Apologies) kolayca bulunabilir. Diğer yandan, Kur'an'dan verdiği delilleri, doğrudan Kur'an-ı Kerim'e müracaat etmeden, diğer Grek yazarlarında da bulmak mümkündür<sup>19</sup>.

Sonuç olarak, takdim ettiğimiz **Tartışma Risalesi** (Controverse) Anti-İslâmik Bizans literatüründen bir örnektir. O, genelde tartışılmış olan Kristolojik konuları ele almakta ve yazar tarafından orijinal değerlendirmeler yapılamamaktadır. Risalenin yazarının XV. Yüzyılın bir Grek keşişi olması ve G. Scholarios'dan sonra risalesini yazmış olması ihtimal dâhilindedir. Yazarın belli bir bilgi seviyesi vardır. Fakat onun felsefi ve teolojik formasyonu, yeni bir teolojik reddiyye yazmak için yeterli görünmemektedir. Bu yazma, gerek orijinalitesiyle ve gerekse derinlikleriyle ve çok önemli bölümleriyle Anti-İslâmik edebiyatın yoğun olduğu bir asırda yazılmıştır<sup>20</sup>. Ancak bu tartışma

<sup>17</sup> Sonraki "Complément bibliographiques"lere bakılmalıdır.

<sup>18</sup> Meselâ, Euthyme, Léon, Arethas ve Nicousson. Fakat yazarımız daha çok Cantacuzène'e bağlı kalmıştır.

<sup>19</sup> Bak. A.Th. Khoury, op.cit, II, 184-207.

<sup>20</sup> XV. Yüzyılın Anti-İslâmik yazıları arasında ulaşabildiklerimiz şunlardır:

**Anonyme:** Narratio de vita Mohammedis, PG. 158, 1077-1080; Joseph Bryennios, op.cit; Gennadios Scholarios, L'Unique voie du salut (Deuvres Complètes, III, 434-452); **Du même:** Abrégé de L'unique voie du salut, (Ibidem, pp. 453-458), **Du même:** Questions et Réponses-pseudo-Gennadios, L'unique voie du salut (PG. 160, 320-332), Georgios Ameroutzen, op. Cit. Georgios Trapezounthos, sur la foi des chrétiens-lettre au Sultan Mehmet II (publié par G. Zoras, Athènes, 1954). Georgios Sphratzes, chronicon Major (PG. 156; 883 A 13-892 B 10 et éd. De Bon (Bekker, 1838), p. 294-303). Laonicos chalcocondyles, chronicon cédl. De Bon, (1843), p. 121-126). XV. Yüzyıl Anti-İslamiques yazılarla ilgili kısa zaman sonra bütüncül bir inceleme yayımlama niyetindeyiz.

risalesi (contorverse); bu reddiye edebiyatına, en küçük bir katkı sağlamamaktadır.

### 3. Tamamlayıcı Bibliyografya

Yazarın incelediği diğer konular için bakılacak çalışmalar:

1. Sur le Christ, Verbe de Dieu Incrée et Sur la Christologie Coranique en général, Bak: Jean Damascène, PG. 94, 765 A, 768 C; Anonyme; PG. 96, 1341 C, 1452 D, 1453 B. Nicétas de Byzance, PG. 105, 712 B, 716 A-717 A, 725 A-728A, 736 AB, 737 ABC, 740 AB, 745 C-748 B, 768 C, 769 D-772B, 777 C-780B. G. Hamartolos, PG. 110, 868 A - E. Zigabénos, P. 130, 1337 A-D. Rituel: PG. 140, 129C-132 A. Arethas: "Byzantion" Gregoire Palamas: BSHE 3 (1889) 231-232 - Manuel II (ed. Trap) "Controverses" No: 11, 12 ve 21-26. G. Scholarios "Questions et Réponses" - Joseph Bryennios: "Controverse". P. Nikoussios, BSHE 3 (1889) 257-262.

2. Surla Virginite de Marie, Bak: Jean Damascène PG. 94: 765 B - Necétas de Byzance PG. 105, 724 A, 800 C, Rituel: PG. 140, 129 CD. Anonyme: PG. 96, 1453 A - Euthyme PG. 131, 200, Zigabénos PG. 130, 1336 A - Choniates PG. 140, 117 C.

3. Le Christ descendu dans le Sein d'une Femme. Bak: Anonyme PG. 96. 1344 C - 1345 B - Léon PG. 107, 321 A.

4. Sur la Mort de Jesus, Bak: Damascène PG. 765 B - Theodore Abu-Carra PG. 97, 1583 A-1584 C-Nicétas de Byzance PG. 105, 712 B, 733 B - 736 A. Hamartolos PG. 110, 868 B-Rituel PG. 140, 129 CD - Zigabénos PG. 130, 1336 AB, 1340 AB - Euthyme PG 131, 29D - 32A. Choniates PG. 140, 105 C, 113 AB. Anonyme PG. 96, 1453 A-Bartholmée PG 104, 1393 A-Cantacuzéne PG 144, 669 CD- Léon PG 107, 320 C.

5. Jesus Anoncé par les prophetes, Sa Dvinité Confirmée par Miracles, par sa vie et par sa doctrine: Damascene PG 94, 765 C-Abu Carra PG 97, 1583 AB. Nicetas PG 105, 713 BC-Léon PG 107, 315C-319 A. Hamartolos PG 110, 869 B, Arethas "Byzantion" 24, 298 - Zigabenos PG 130, 1336 BC- Euthyme PG 131, 24 B - 25B, 29 AC - Bartholmée PG 104, 1393 A - Palamas: p. 232 - Nikoussios: p. 266.

6. la Loi et les prophetes jusqu'a Jean: Abu-Carra 94 97, 1597 C - Nicétas PG 105, 736 C - 737 A.

7. Mahomet n'a pas été annocé et sa mission n'a pas été Confirmés par des Miracles: Damascène PG 94, 765 CD - Abu-Carra PG 97, 1544 C - 1545 A - Nicétas PG 105, 7321 - 7333 B, 757-760 C - Hamartolos PG 110, 869 - Arethas "Byzantion" 24.297 - Zigabénos PG 130, 1336 B - 1357 D - Choniates PG 140, 117 BC - Bartholmée PG 104, 1388 D - 1389 A, 1389 D - 1392 A, 1396 A -



Cantacuzéne PG 154, 541 C - 544 C - Manuel II: "Controverses" no: 4 ve 8 - Palamas: 232-233 - Nikoussios: 267-269.

8. La Vie de Mahomet et sa doctrine: Sur sa vie: Özellikle bak: Bartholmée. Sur sa doctrine, yine bak: Cantacuzene: les Quatre "Discours" (PG 154, 584 B - 6921 D) Ricardo de Monte Croce (PG 154, 1036 - 1152)den Mülhem-Théophane PG 108, 688A - Nicetas PG 105, 829 A - 832 C, 873 AB, 705 C - 708 C, 741 C - 744 A - Léon PG 107, 322 A - 324 B - Hamartolos PG 110, 869D - 872 C. Anonyme PG 131, 35 C - 36 D - Chaniates PG 140, 116 AB - Manuel II; "Controverses" no: 6 ve 7.

9. Mahomet Compilateur d'Hérésies ou de radotages: Damascéne PG 94, 764 B - 765 A, 773 AC - Nicetas pg 105, 704 D - 705 C, 712 C - 713 A, 732 B-D, 753 D - 756 C - Hamartolos PG 110, 865 D - 868 A - Bartholmée PG 104, 1389 D - Anonyme PG 96, 1449 A, C-D - Zigabenos PG 130, 1333 B - Choniates PG 140, 105 AB - Cantacuzéne PG 154, 664 B-C- Narratio PG 158, 1078.

10. Mahomet inspiré par les Démons: Abu-Carra PG 97, 154 CD, 158 A. Nicetas PG 105; 741 C - 744 A, 749 C - 752 A (=Antichrist) 757 C - 760 C (= Abomination de la désolation) - Zigabéno PG 130, 1360 A (= Seducteur) - Euthyme PG 131, 133 AC - Cantacuzéne PG 154, 600 C - 601 C.